

ТАРЖИМАНИНГ ЭКВИВАЛЕНТЛИК НАЗАРИЯСИ ҲАҚИДА

Tursunmuratova Dilnoza Turamuratovna

Mirzo Ulug‘bek nomidagi

O‘zbekiston Milliy universiteti,

Fransuz filologiyasi kafedrasida katta o‘qituvchisi.

Annotatsiya: Maqolada hozirgi zamon tarjimashunosligida ekvivalentlik nazariyasi tavsifi va uning boshqa tarjima nazariyalari bilan qiyosiy tahlili yoritilgan.

Kalit so‘zlar: ekvivalentlik darajasi, transformatsion tarjima, semantik-semiotik tarjima.

Abstract: The article describes the main features of the theory of equivalence in translation, and also compares this theory with other theories of translation studies

Keywords: level of equivalence, transformational translation, semantic-semiotic translation.

Аннотация: В статье описываются основные черты теории эквивалентности в переводе, также эта теория сравнивается с другими теориями переводоведения

Ключевые слова: уровень эквивалентности, трансформационный перевод семантико-семиотический перевод.

Таржиманинг эквивалентлик назарияси матн мазмунида ахборот тавсифига кўра кетма-кет даражаларни ажратилишини назарда тутди. Эквивалентлик даражаси муносабатлари манба матн ва таржима матн ўртасидаги ўхшашлик асосида ўрнатилади. В.Н. Комиссаров ягона тўлиқ илмий тушунчалар системаси доираси семантик-семиотик модел ва ситуатив модель объектив қонуниятлар назариясига мувофиқ эквивалентлик назариясини ишлаб чиқди. Эквивалентлик даражалари назарияси Л.С. Бархударов концепциясига асосан аслият ва таржима ўртасидаги ҳақиқий семантик яқинлик даражаси ўзгарувчан катталиқ ҳисобланади. В.Н. Комиссаров манба ва таржима матнлари ўртасидаги эквивалент муносабатларнинг қуйидаги турларини аниқлайди:

1) коммуникатив мулоқоти даражасидаги эквивалентлик аслият ва таржима мазмунининг энг кам умумийлиги билан тавсифланади;

2) ситуация даражасидаги эквивалентлик кўп тилли матнлар мазмунининг баъзи бир умумийлиги билан тавсифланади, чунки иккала матн ҳам айни бир нарса ҳақида гапирди;

3) вазиятни тавсифлаш даражасидаги эквивалентликда коммуникация ва ситуация мақсадининг умумийлиги сақланади ҳамда тушунча манба матн орқали тасвирланади.

4) фикрнинг тизимли ташкил этилиши даражасидаги эквивалентликка асл нусха ва таржиманинг синтактик тузилмаларининг инвариантлиги юқорида баён қилинган умумий компонентларга қўшилади;

5) оғзаки белгилар семантикаси даражасидаги эквивалентлик – асл нусха ва таржима ўртасида умуман мавжуд бўла олмайдиган семантик умумийликнинг энг кичик даражасидир.

Шундай қилиб, В.Н. Комиссаров семантик ҳолатларнинг универсал типологиясини ишлаб чиқди, бунда асл матн таржима қилинган матнга боғлиқ бўлиши мумкин. Бу

ҳолатларнинг ҳар бири учун ўзига хос лексик-семантик ўзгаришларлар тўплами эълон қилинган. Кўриниб турибдики, В.Н.Комиссаровнинг таржима компетенциясига кўра тиллараро ўзгариш жараёни сифатида таржимага лингвистик ёндашувнинг когнитив потенциалдан тўлиқ фойдаланди.

XX аср ўрталарида пайдо бўлиши муносабати билан. таржимашуносликнинг ўзига хос объекти - компьютер ёрдамида таржима, машинасозлик (автоматик, автоматлаштирилган) деб аталадиган таржима - шунингдек, машина таржимаси муаммоларини ўрганадиган махсус назарияга, яъни машина таржимаси назариясига эҳтиёж туғилди. Машина таржимасининг қоғоз алгоритмларининг кўплаб тавсифий асарларини ёзган олимлар акс эттирилган ва ўз аксини топган улар Н.Д.Андреева, И. Бар-Хиллеле, И.А.Мельчука, И.И.Ревзина, В.Ю. Розенцвейга ҳамда монографик асарларида К.Б. Бектаева, А.Н. Беляева, И.К. Белской, А.В. Зубова, Г.Э. Мирам, Л.Л.Нелюбина, В.И.Пэребеинос, В.А. Чижаковский, Э.А.Шингарева ва бошқалар шуғулланганлар.

З.Д. Львовскаянинг коммуникатив-функционал таржима назариясида тил белгиси ва нутқ маъноси ўртасидаги фарқ ҳамда мувофиқлик тушунчаси асосий муаммо сифатида кўйарилади. Таржима жараёнида конкрет нутқий мулоқот нутқий ситуацияни ҳосил қилувчи объектив ва субъектив факторларни ҳисобга олиш зарур. Нутқ ҳолатининг формантлари ахборот мазмуни нуктаи назаридан ҳам, мулоқот жараёнида бажариладиган вазифа нуктаи назаридан ҳам ноаниқ.

Муаллиф фикрининг асоси ва мақсадининг ўзаро таъсири муаллифнинг коммуникатив вазифасини белгилайди. Мотив ва мақсад, ўз навбатида, нутқий вазиятнинг барча шакллариининг ўзаро таъсири натижасидир: матн муаллифининг шахсияти, нутқ мавзуси, мулоқот жойи ва вақти, мулоқот бўйича портнёрининг шахсияти. Бирок, нутқий вазиятни ташкил этувчи омиллар таъсири остида вужудга келган коммуникатив вазифа фикрнинг "моддий" кўриниши бўлиб, нутқий вазиятнинг шаклланишига айланади ва унинг кейинги ривожланишини олдиндан белгилаб беради. Матннинг семантик тузилишининг таркибий қисмлари - унинг прагматик ва семантик тузилмалари - нутқий вазият билан белгиланади, чунки якуний таҳлилда айнан шу ҳолат нутқ ҳаракатига туртки бўлади.

З.Д.Львовскаянинг фикрича таржима трансформациясининг асосий сабаби лингвистик ва экстралингвистик характер касб этади. Лингвистик терминлар таржимада ўзгаришининг сабаби турли хил система, меъёр ва манба матн ҳамда таржима матн узуси билан боғлиқ бўлди. Экстралингвистик сабаблар аслият матн муалифи тажрибаси ҳамда таржима адресантининг маъновий дифференциалликни акс эттиради. Формал таржимани ўзгартириш зарурлигини аниқлайдиган омиллар, умуман таржимани танлашга таъсир қилувчи омиллар билан қарама-қаршидир, чунки кейинги ҳолатда доминантлик хусусиятлари формал омиллар эмас, балки мазмунли, аниқроғи, семантик ва формал омилларнинг ўзаро таъсири натижасидир. Таржима жараёнининг асосий операцион принципи ва шунга мос равишда таржиманинг асл нусхага мувофиқлигининг асосий мезони сифатида З.Д.Львовская аслият тили ва таржима тили матнларининг коммуникатив функционал эквивалентлиги тамойилини ўрганади.

Ҳарбий университет олимларининг рус тилидаги таржимашунослик ишлари туфайли коммуникатив ёндашув доирасида алоҳида йўналиш сифатида таржиманинг тиллараро мулоқотни ифодаловчи таржиманинг психоллингвистик назарияси юзага келди. Таржима фанида бу йўналишнинг методологик ва назарий асосларини А.Ф. Ширяев ишлаб чиқди, у таржиманинг фаолиятга асосланган тасвирини, яъни унинг мақсадли-мотивацион

томони, предмети, воситалари, амалга ошириш усуллари, маҳсулоти ва тузилиши билан нутқ фаолиятининг ўзига хос, ихтисослашган тури сифатида талқин этади.

Таржиманинг мақсади, А.Ф. Ширяевнинг фикрича, маҳсулотни чиндан ҳам ифодаланган ёки ёзилган фикр, ёки маълум бир тилда фикр-мулоҳазалар гуруҳи шаклида яратишдан иборат. Ижтимоий буюртма таржимонга ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг асосий параметрларини беради. Фаолият объекти - бу кўп тилли коммуникантлардан бирининг манба тили воситаларида тасвирланган нутқ фаолияти маҳсулидир.

Таржима фаолияти воситаларига нутқ фаолиятининг кўп турларидагидек, фақат битта тилнинг эмас, балки икки тилнинг воситалари киради. Таржимада воситаларни танлаш, биринчи навбатда, субъектнинг мотивлари ва мақсадлари билан эмас, балки фаолият объекти - манба матн билан белгиланади; шунинг учун фаолият маҳсулотини объективлаштириш учун лингвистик воситаларни танлашни аниқлаш таржима турларига қараганда кўпроқ қатъий характер касб этади.

Таржима фаолиятини амалга ошириш усуллари уч гуруҳга бўлинган. Биринчи гуруҳ-нутқ фаолияти маҳсулотлари, масалан, тинглаш ва гапириш объектларини бекор қилишнинг глобал усуллари. Иккинчи гуруҳ таржима муаммоларини ҳал қилиш жараёнини - эквивалентларидан фойдаланиш, вариант ва контекстли ёзишмаларни ўрнатишни ўз ичига олади. Учинчи гуруҳ таржима фаолияти маҳсулотларини объективлаштиришнинг глобал усуллари - гапириш ва ёзишни бирлаштиради.

Ҳам таржима фаолияти, ҳам унга киритилган ҳар бир таржима ҳаракати ҳар қандай интеллектуал ҳаракатга хос бўлган уч фазали тузилишга эга: фаолият шароитига йўналтириш ва фаолият режаси ёки ҳаракатини ишлаб чиқиш, ишлаб чиқилганларни амалга ошириш босқичи. режа ва натижани кўзланган мақсад билан солиштириш босқичи. Таржима фаолиятининг маҳсули - бу таржимон томонидан ишлаб чиқарилган таржима тилидаги матн. Таржима фаолияти маҳсулотида бир вақтнинг ўзида қабул қилувчининг фаолияти ҳам, таржимоннинг фаолияти ҳам объективланади.

Бу назария манба матн тил бирликлари структурасининг таржима матн тил бирликларига тубдан ўзгартириш сифатида таржима жараёнини ўрганишга асосланган. У И.И.Ревзин. ва В.Ю.Розенцвейг ва Ю. Найда томонидан ишлаб чиқилган Бу назария амэрикалик олим Н. Хомскийнинг грамматик ғояларига асосланган бўлиб, у мавжуд бўлган барча грамматик жиҳатдан тўғри билдирилган ффикр-мулоҳазалар энг оддий ядровий тузилмалар (гаплар)нинг чекланган сони натижасида юзага келади. Шундай қилиб, бу назария воситачи тил ёки ядровий тузилмалардан иборат бўлиб, қабул қилинган матнни тарнсформациялайди (ўзгартиради) деган позициядан келиб чиқади.

Ушбу матнни таржима тилига ўтказиш учун уни қайта ўзгартириш керак, яъни мазкур тил қонунларига мувофиқ нутққа айлантириш керак. Трансформацион таржима назарияси таржима жараёнининг тиллараро трансформация деб аталадиган қисмини ишончли тарзда тушунтиради. Таржиманинг трансформацион назарияси камчиликлари шундаки, у экспериментал асосга эга эмас, яъни таржима фанининг объектдан ажралиб чиққан. Таржиманинг трансформацион назарияси етакчи психологлар, жумладан Н.И.Жинкин томонидан субъектив маъновий кодни тан олишдан келиб чиққанлигини пайқаш қийин эмас., гарчи бу код лингвистик ядро тузилмалари натижасига тегишли бўлади. Бошқача қилиб айтганда, таржиманинг трансформацион назариясида лингвистик позициядан чекиниб адабиётшунослик томонига ўтиш юз беради, бу эса таржимонни ёзувчига айлантириш имконини беради ва унинг ижодкорлиги тан олинади.

Ушбу назариянинг кейинги ривожланиши манба ва таржима тилларининг белгилари ва тузилмаларининг ўзаро корреляциясининг кенг қамровли типологияси тадқиқ этган Я.И.Рецкер назарияси асосида ривожланган. Л.С.Бархударов ишларида семантик-семиотик таржима модели ишлаб чиқилган. Ушбу моделга мувофиқ, матннинг умумий мазмунида унинг алоҳида компонентлари ажратилади - денотатив, маъноли, тил ичидаги ва прагматик. Олим биринчи марта асл матндан таржима қилинган матнга ўтиш пайтида асл нусханинг ҳамма мазмуни эмас, балки унинг айрим таркибий қисмлари сақлаиб қолишини кўрсатди. Ўз ечимини кутаётган бошқа тадқиқот муаммоси сифатида Л.С. Бархударов асл матннинг юқорида кўрсатилган таркибий қисмларини узатиш кетма-кетлиги тартиби муаммосини илгари сурди.

А.Д.Швейцерни ҳақли равишда таржимага коммуникатив ёндашув ва унинг функционал ва психологик жиҳатларини тадқиқ қилиш асосчиларидан бири деб аташ мумкин. А.Д.Швейцер матннинг функционал доминантлиги ғоясини таржима инварианти сифатида илгари сурди; у таржима тарихида биринчилардан бўлиб функционал прагматик таржима моделини ишлаб чиқди ва уни "динамик" таржима модели деб атади. А.Д.Швейцер, таржимоннинг таржиманинг тил ва тил бўлмаган детерминантларининг ташқи кўриниш, қиёфа, сурат, шакл, яъни конфигурациясига асосланган қарорлар қабул қилиш жараёнини тасвирлайди.

Олимнинг сўзларига кўра, таржимон томонидан қарор қабул қилиш жараёни иккита асосий босқичдан: 1) таржима стратегиясини ишлаб чиқишдан ва 2) ушбу стратегиянинг ўзига хос лингвистик тимсоли таърифидан (бунга турли хил ўзига хос техникалар таржима технологиясини ташкил этувчи "таржима трансформациялари" киради) иборат.

А.Д. Швейцер концепциясида таржиманинг лингвистик назарияси доирасида биринчи босқичида ўзига хос прагматик ёндашув етарлича батафсил ўрганилган. Яқин вақтгача таржима назарияси объектидан ташқарида бўлган бу босқичнинг мавжудлиги таржимон фаолиятининг операцион тузилишини мазмунли ва мақсадли бўлишига ёрдам берди. Масалан, таржима стратегиясини ишлаб чиқишда, матннинг аниқ сўзма-сўз таржимасига, ёки аксинча, асл нусханинг формал тузилмасидан чекиниб, эркин таржимага устунлик беришда кўзга ташланади.

Таржима стратегиясини ишлаб чиқишда, А.Д.Швейцернинг фикрича биринчи навбатда таржимада акс этирилиши керак бўлган асл нусхага нисбатан таржимон томонидан таржима устуворликлари шкаласини қабул қилиш қарори муҳим ҳисобланади. Ниҳоят, таржима стратегияси ҳақидаги қарорга яна бир вариант киради: маҳаллий ва давр колоритининг экзотик тафсилотларини синчковлик билан ўтказиш ёки матннинг тарихий хусусиятларига чуқурроқ кириб бориш учун бундай тавсилотлардан воз кечиш лозим.

Таржиманинг семиотик концепциясида А.Д.Швейцернинг учта ўлчамли семиозси (синтактик, семантик, прагматик) прагматик даражанинг семантикага (компонентли ва йўналтирувчи) нисбатан устунлигига асосланган эквивалентлик даражасининг семиотик типологиясини ҳосил қилади. Таржима жараёнига таъсир кўрсатувчи прагматик омиллар қуйидагича: юборувчининг коммуникатив интенцияси (мақсади), қабул қилувчига муносабат, таржимоннинг коммуникатив муносабати.

Таржимонлик мутлақ эмас, балки нисбий тушунча сифатида А.Д.Швейцер томонидан изоҳланади. Инвариантлик таржима жараёнида шаклланган контекст ва мулоқот ҳолати натижасида ҳосил бўлган маънони ўзгаришсиз қолдиради. Нутқ контексти ва коммуникатив вазият бир хил бўлмаган маънолар орасидаги фарқни нейтраллашга ёки

бошқача айтганда, бир хил маънони етказиш учун сўзнинг турли маънолардан фойдаланишга имкон беради. А.Д Швейцер концепциясида нутқий мулоқот, таржиманинг энг қийин турларидан бири бўлиб, у таржима стратегиясини белгилайдиган, ўзаро боғлиқ бўлган бир қатор филтрларни ташкил етувчи кўплаб лингвистик омиллар билан белгиланади. Бу омилларга иккита тилнинг тизими ва нормаси, иккита маданият, иккита коммуникатив вазият - бирламчи ва иккиламчи, предметли вазият, манба матнининг функционал хусусиятлари, таржима нормаси киради. Бу ерда марказий ўрин матнга тегишли бўлиб, у таржиманинг детерминантларидан келиб чиқадиган кучларнинг қўлланилиш нуқтаси ҳисобланади ва шу билан бирга бирламчи ва иккиламчи коммуникатив вазиятларни ўзи белгилайди.

А.Н. Крюковнинг герменевтик моделида таржима тушуниш қонунига бўйсунди: таржима тушунишдан бошланади ва у билан тугайди. Таржимон чет тилида таржима матнини қабул қилувчиларни ҳисобга олган ҳолда, у аллақачон тушунган нарсасини қайта тушунтиришни амалга оширади. Иккиламчи тушуниш жараёни-бу мақсаднинг лингвистик амалга ошишини бошқарадиган янги роль ва ижтимоий психологик муносабатни ҳисобга олган ҳолда, мақсаддан объектив лингвистик маънога йўналтирилган ҳолда маъно мазмуннинг олдиндан амалга ошириладиган синтезидир. Таржиманинг герменевтик модели таржима жараёнининг моҳиятини талқин қилиш билан боғлиқ матнни иккинчи даражали яратиш жараёни сифатида тушунилади.

Бу механизм таржимага коммуникатив ёндашувнинг ижтимоий томонини ўрганишда қўлланилади. Таржима назарияси тарихида биринчи марта таржима социологияси муаммолари В.В.Андрянов томонидан ўрганилган. Унинг ишларида социологик жиҳатидан олинган таржима тиллараро мулоқот тузилмасида шахслар ўртасида мақсадли алоқани ўрнатиш ва қўллаб -қувватлаш жараёни сифатида намоён бўлади. В.В.Андрянов таржиманинг адекватлигини таржимон танлаган сўз ва сўз билан боғлиқ бўлмаган воситаларнинг мулоқотнинг ижтимоий ҳолатига мувофиқлиги даражаси деб тушунади, бунинг натижасида жўнатувчининг коммуникатив муносабатларга мос келадиган чет тилидаги коммуникантнинг реакцияни келтириб чиқаради. В.В. Андрянов таржимоннинг сўз ва сўз билан боғлиқ бўлмаган хатти-ҳаракатларининг бир қанча ижтимоий қоидаларини аниқлаб, шакллантиришга муваффақ бўлди, бу еса Ҳарбий университетда таржимон ва таржимонларни тайёрлашга асос бўлди. Шундай қилиб, таржиманинг эквивалентлик назарияси бошқа таржима назариялари билан бир қаторда туради ва уларда ўз аксини топган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М.: Междунар. отношения, 1975. – 240 с
2. Жинкин Н. И. Речь как проводник информации / Н. И. Жинкин. – М., 1982. – 160 с.
3. Комиссаров В.Н. Теория перевода: (Лингвистические аспекты). – М., 1990.
4. Львовская З.Д. Современные проблемы перевода. Пер. с исп. Изд. стереотип. URSS. 2018. 224 с. ISBN 978-5-382-01803-4.
5. Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. – М.: Наука, 1988. – 216с.
6. TURSUNMURATOVA, Dilnoza. "BADIIY MATN TARJIMASIDA LISONIY VOSITALARNING O 'RNI." News of UzMU journal Turamuratovna, Tursunmuratova Dilnoza.

7. Turamuratovna, Tursunmuratova Dilnoza. "FRANSUZCHA ASARLARDA BADIY TASVIR VOSITALARINING AHAMIYATI." *Journal of new century innovations* 43.2 (2023): 31-34.
8. KURBONOVA, Gulsara, and Dilnoza TURSUNMURATOVA. "FRANSUZ YOZUVCHILARI ASARLARIDA SHARQ MOTIVINING BADIY-FALSAFIY TALQINI." *News of UzMU journal* 1.1.1. 1 (2024): 251-254.
9. Shirinova, R., Qarshibayeva, U., Tursunmuratova, D., Khasanova, M., & Shamuratova, G. (2022). Metamorphosis as an Object of Linguistic Research. *International Journal of Early Childhood Special Education*, 14(1).
10. Turamuratovna, Tursunmuratova Dilnoza. "FRANSUA MORIAKNING «ILONLAR KOMIDA» ROMANIDA PERSONAJLAR PORTRETINI YARATISH VOSITALARI VA ULARNING O 'ZBEK TILIDA QAYTA YARATILISHINING O 'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI." *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* 1.4 (2021): 1052-1056.